

FRAZY NOMINALNE W NARZĘDNIKU W JĘZYKU POLSKIM I ICH ODPOWIEDNIKI W JĘZYKU NIEMIECKIM

CZESŁAWA SCHATTE
CHRISTOPH SCHATTE

Wstęp

Informacje o narzędniku w podręcznikach i ogólnych gramatykach języka polskiego są rozproszone i szukać należy ich zarówno w rozdziałach dotyczących morfologii, jak i składni. W odniesieniu do morfologii (głównie deklinacji rzeczownika) poprzedza je niejednokrotnie uwaga, że jest to najbardziej regularny z przypadków i często używany, po czym kolejne informacje skupiają się już raczej na jego formach analitycznych występujących w połączeniu z określoną grupą przyimków. W języku niemieckim Instrumental/narzędnik nie istnieje jako przypadek deklinacyjny, występuje tylko jako przypadek analityczny (Präpositionalkasus) w połączeniu z określonymi przyimkami, i w tym punkcie gramatyki polskie i niemieckie wykazują pewną zbieżność funkcjonalną.

W językoznawstwie europejskim istnieją dwie teorie przypadków, syntaktyczna i lokalistyczna. Pierwsza „za punkt wyjścia bierze składniowe funkcje przypadków”, zaś pozostałe funkcje związane zwłaszcza z „oznaczaniem stosunków przestrzennych i czasowych, jak też różnych okoliczności” określa jako konkretne i uznaje je jako „wtórne, derywowane od systemu przypadków gramatycznych” (EWJP, 1978: 341). W teorii lokalistycznej „punktem wyjścia funkcji przypadków są stosunki przestrzenne”, a jej celem „jest wykazanie związku między tzw. przypadkami gramatycznymi [...] i konkretnymi” (EWJP, 1978: 183). Obie teorie zaliczają narzędnik do przypadków konkretnych.

Teorie przypadków dyskutowane w językoznawstwie europejskim zaadaptował na potrzeby opisu systemu przypadków języka polskiego Jerzy Kuryłowicz (1949), który wychodząc od funkcji prymarnych i sekundarnych wyróżnia właśnie przypadki gramatyczne i przypadki konkretne (por. GWJP, ²1998: 221–224). Przypadki gramatyczne (mianownik, dopełniacz, biernik) pełnią w zdaniu prymarnie funkcje syntaktyczne podmiotu, dopełnienia i orzecznika. Natomiast przypadki konkretne mają prymarnie funkcje semantyczne, wyrażając uwarunkowane kontekstowo lub sytuacyjnie relacje przestrzenno-czasowe i inne okolicznościowe i pełniąc w zdaniu funkcje okoliczników w ujęciu tradycyjnym. W typowym dla wielu gramatyk niemieckich modelu walencyjnym będą to zarówno uwarunkowane walencją czasownika uzupełnienia (Ergänzungen), czyli tradycyjne dopełnienia i okoliczniki obligatoryjne oraz orzeczniki, jak i niezależne od walencji tzw. przyłączenia (Angaben) jako okoliczniki swobodne/nieobligatoryjne (por. Hoberg i Hoberg, 1997: 305, 326).

W językach nowożytnych granica między przypadkami gramatycznymi i konkretnymi nie jest już tak wyrazista i większość przypadków przejmuje obydwie funkcje (por. EWJP, 1978: 272). Do takich przypadków należy również narzędnik. W przeciwieństwie do przypadków pełniących istotne funkcje syntaktyczne jak mianownik czy biernik w gramatykach polskich nie poświęca się narzędnikowi wiele uwagi. Gramatyki użytkowe lub skrócone ograniczają się na ogół do stwierdzenia, że za pomocą rzeczownika w narzędniku wyrażane są środek, narzędzie bądź sposób realizacji czynności, przy czym mogą to być – jak już wspomniano – frazy w postaci przypadku syntetycznego lub analitycznego z odpowiednim przyimkiem. Gramatyki opisowe o charakterze naukowym, reprezentujące zwykle określony model opisu języka, zawierają bardziej rozbudowane opisy funkcji i treści wyrażanych za pomocą narzędnika, umieszczone jednak z uwagi na swoją strukturę formalno-funkcjonalną w kilku różnych miejscach danej gramatyki.

Celem poniższych rozważań jest zestawienie informacji dotyczących fraz w narzędniku zawartych w wybranych gramatykach języka polskiego i gramatykach kontrastywnych niemiecko-polskich oraz uporządkowanie ich według funkcji syntaktycznych i relacji semantycznych, a następnie ustalenie i pogrupowanie ich odpowiedników w języku niemieckim. Analiza obejmuje tylko frazy w narzędniku bez przyimka, formy analityczne z przyimkiem wymagają z uwagi na ich dużą różnorodność semantyczną i funkcjonalną odrębnego opisu.

Jako punkt wyjścia przyjęto stanowisko Kazimierza Polańskiego definiującego narzędnik jako „p. gramatyczny predykcji i dopełnienia, poza tym jako p. konkretny w różnych funkcjach okolicznikowych, gdzie ma tendencję do leksykalizacji składniowej” (EWJP, 1978: 272), co pozwala na objęcie opisem zarówno fraz narzędnikowych tworzonych w sposób regularny jak i fraz utartych i sfrageologizowanych po tzw. frazeologizmy pragmatyczne włącznie. Przyjęty za Kuryłowiczem podział przypadków na gramatyczne i konkretne obowiązuje również w gramatyce akademickiej języka polskiego, według której „narzędnik w funkcji przypadku gra-

matycznego występuje z jednej strony przy czasownikach o rządzie narzędnikowym (*kierować czymś, rządzić kimś*), z drugiej – jako orzecznik (*Janek jest malarzem*)” (GWJP, ²1998: 224). W pierwszej funkcji narzędnik sygnalizuje zależność syntaktyczną rzeczownika od walencji danego czasownika, w drugiej użycie rzeczownika w funkcji predykatu (por. GWJP, ²1998: 224).

1. Najbardziej wnikliwą i kompleksową analizę funkcji fraz nominalnych w narzędniku przedstawił Roman Laskowski (1972: 60–63) w swojej gramatyce języka polskiego, napisanej w języku niemieckim. Laskowski wyróżnia sześć funkcji fraz narzędnikowych bez wyraźnego podziału na dopełnienie, orzecznik czy okolicznik, ale częściowo wynika to pośrednio z przyjętego podziału na narzędnik przyczasownikowy i przyrzeczownikowy. (Podane w nawiasach kwadratowych tłumaczenia przytoczonych cytatów niemieckich pochodzą od autorów artykułu).

- (1) „Der Instrumental bezeichnet am häufigsten ein Werkzeug (Hilfsmittel), mit dessen Hilfe die durch das Verb bezeichnete Tätigkeit ausgeführt wird (im Deutschen entspricht dieser Instrumentalkonstruktion die Konstruktion **mit** + Dativ” (Laskowski, 1972: 61, podkreślenie w oryginale – CS): *po-brudzić buty błotem* ‘die Schuhe mit Matsch beschmutzen’, *pisać piórem* ‘mit der Feder schreiben’. [Narzędnik oznacza najczęściej narzędzie (środek), za pomocą którego dokonywana jest czynność wyrażona przez czasownik (w języku niemieckim tej konstrukcji narzędnikowej odpowiada konstrukcja z **mit** + celownik].
- (2) „Der Instrumental kann den Umstand angeben, unter dem die vom Verb bezeichnete Handlung verläuft: a. bei Bewegungsverben gibt der Instrumental den Ort der Handlung an: *ścieżka biegnie polami* ‘der Weg führt durch Felder’; b. der Instrumental kann einen Vorgang zeitlich bestimmen: *latem pojedziemy nad morze* ‘im Sommer fahren wir an die See’, *pracuje całymi nocami* ‘er arbeitet ganze Nächte hindurch’; c. seltener gibt der Instrumental die Art und Weise des Vorgangs an: *idzie szybkim krokiem* ‘er geht mit schnellen Schritten’” (Laskowski, 1972: 62). [Narzędnik podaje okoliczność, w której przebiega czynność wyrażona przez czasownik: a. przy czasownikach ruchu narzędnik podaje miejsce czynności ...; b. narzędnik może określić czynność czasowo ...; c. rzadziej narzędnik określa sposób przebiegu czynności ...].
- (3) „Bei neutral-reflexiven Verben gibt der Instrumental häufig die Ursache, den Urheber, den Ausführenden der Handlung an: *sala wypełniła się widzami* ‘der Saal füllte sich mit Zuschauern’ *ziemia powoli pokrywa się śniegiem* ‘die Erde wird langsam vom Schnee bedeckt’.” (Laskowski, 1972: 62). Takie czasowniki mogą być użyte również w postaci niezwrotnej i wtedy narzędnik zostaje zastąpiony mianownikiem: *śnieg powoli pokrywał ziemię* ‘der Schnee bedeckte langsam die Erde’. „Ähnlich ist die Funktion des

Instrumentals in Sätzen mit einer unpersönlichen Form nichtreflexiver Verben: *ziemię pokryło śniegiem* ‘die Erde wurde vom Schnee bedeckt’” (Laskowski, 1972: 62). [Przy czasownikach zwrotnych neutralnych narzędnik podaje często przyczynę, sprawcę czynności ... Podobną funkcję narzędnik pełni w zdaniach z formą nieosobową czasowników niezwrotnych ...].

- (4) „Einige Verben verlangen den Instrumental zur Bezeichnung des Objekts der Tätigkeit: *gardzić pieniędzmi* ‘Geld verachten’, *rządzić krajem* ‘das Land regieren’” (Laskowski, 1972: 62). Do tej grupy Laskowski zalicza „eine Reihe reflexiver Verben”: *chwalić się* ‘sich loben/brüsten’ *cieszyć się* ‘sich freuen’, *przejmować się* ‘sich etwas zu Herzen nehmen’, *posługiwać się* ‘sich einer Sache bedienen’ i „Verben mit der Bedeutung von ‘Macht ausüben’”, jak *rządzić* ‘regieren’, oraz czasowniki bez specyficznego znaczenia: *kręcić* ‘wenden, drehen’, *handlować* ‘handeln’ (Laskowski, 1972: 62). [Niektóre czasowniki wymagają narzędnika do oznaczenia obiektu czynności... w tym liczne czasowniki zwrotne i czasowniki oznaczające ‘sprawowanie władzy’...].
- (5) „Nach den kopulativen Hilfsverben *być* ‘sein’, *stać się* ‘werden’, *zostać* ‘werden’, *robić się* ‘werden’, *zrobić się* ‘werden’ ist das Substantiv im Instrumental Bestandteil des nominalen Prädikats (Prädikatsnomen).” (Laskowski, 1972: 63). [Po czasownikach łącznikowych... rzeczownik w narzędniku stanowi część orzeczenia nominalnego.].
- (6) „Außer mit Verben kann der Instrumental nur mit deverbativen Substantiven gebraucht werden. Er hat dabei die gleiche Bedeutung wie beim Gebrauch nach Verben: Werkzeug, Instrument [...], zeitliche Bestimmung des Vorgangs, [...] Art und Weise, [...] Ursache, Urheber, [...] Objekt der Tätigkeit: [...] *pisanie piórem* ‘das Schreiben mit der Feder’, *rządzenie krajem* ‘das Regieren des Landes’” (Laskowski, 1972: 63). [Poza czasownikami narzędnik może występować tylko z rzeczownikami odczasownikowymi, zachowując takie samo znaczenie jak przy danych czasownikach: narzędzie, instrument..., określenie czasu czynności/zdarzenia..., sposób..., przyczyna, sprawca..., obiekt czynności...].

Na wyróżnione przez Laskowskiego grupy funkcji narzędnika powołują się w większym lub mniejszym stopniu wszystkie polskie gramatyki nowszej generacji.

Alicja Nagórko wyróżnia w swojej gramatyce (2010: 167) najpierw dwie funkcje narzędnika: 1. przyczasownikowy – „zwykle jako dopełnienie dalsze obok bliższego przy predykatkach trójmiejscowych [...], tej specjalnej funkcji zawdzięcza narzędnik swoją nazwę” jak w *jeść łyżką* ‘mit dem Löffel essen’; 2. przyrzeczownikowy – „czynnika towarzyszącego’ o postaci grupy przyimkowej z + N” jak w *pan z psem* ‘Herrchen mit seinem Hund’, *chleb z masłem* ‘Brot mit Butter’, przy czym podobne połączenia z czasownikami jak *przyjść z kimś* ‘mit jdm. kommen’, *dzielić się z kimś* ‘mit jdm. teilen’ nie zostały tu uwzględnione.

Jako kolejną funkcję narzędnika Nagórko wymienia dopełnienie dalsze przy czasownikach dwuwalencyjnych jak *dyrygować orkiestrą* ‘das Orchester dirigieren’, *rządzić krajem* ‘das Land regieren’ i trójwalencyjnych jak *zaspokoić głód chlebem* ‘den Hunger mit Brot stillen’, *uśmierzyć ból zastrzykiem* ‘den Schmerz mit einer Spritze stillen’ (Nagórko, 2010: 294–295, por. też Laskowski, 1972: 181). Do tej grupy zalicza także dopełnienia z przymikiem *przed* jak *ostrzec kogoś przed niebezpieczeństwem* ‘jdn. vor Gefahr warnen’, umiejscowione już na granicy z okolicznikiem jak *mieszkać w mieście, na wsi* ‘in der Stadt, auf dem Lande wonen’, *leżeć nad jeziorem, na plaży* ‘am See, am Strand liegen’.

Jako kolejną grupę określoną jako „przypadek peryferyjny” Nagórko wymienia narzędnik przy czasownikach performatywnych będących „pewnymi aktami mowy [...]”, które stwarzają pewne stany rzeczy przez samo powiedzenie czegoś” (Nagórko, 2010: 294–295) jak *mianować się/kogoś kimś, ogłosić się/kogoś kimś* ‘sich/jdn. ernennen zu’. Fraza w narzędniku stanowi przy takich czasownikach ich obligatoryjne uzupełnienie, bez którego dany akt nie jest pełny (Nagórko, 2010: 295; por. też Nominal-/Prädikativergänzungen w Engel et al., 1999: 251–252), np. *mianować kogoś porucznikiem*, ‘jdn zum Leutnant ernennen’, *nazwać kogoś oszustem* ‘jdn einen Schurken/Betrüger nennen’, *ogłosić kogoś prorokiem* ‘jdn zum Propheten ernennen’. Podobnie jak niepełne byłoby orzeczenie imienne przy czasownikach łącznikowych (Kopulaverben) *być, zostać, stawać się* wymagających obligatoryjnego orzecznik „jako wykładnika znaczenia leksykalnego” (Nagórko, 2010: 289, por. też Laskowski, 1972: 180), jak *być/zostać lekarzem* ‘Arzt sein/werden’, *stać się gburem* ‘Grobian werden’.

Narzędnik Nagórko wymienia także omawiając podmioty niemianownikowe, nieagentyne przy orzeczeniach odnoszących się „do stanu rzeczy lub procesu, na który podmiot nie ma wpływu, którym nie może sterować”, lecz sam staje się podmiotem doświadczającym czegoś ‘experienecer’ (Nagórko, 2010: 283–284) jak *Trzęsie nim (gorączka, zimno)* ‘Ihn schüttelt es’, *(Atak padaczki) rzuca nim od godziny* ‘Ein Epilepsieanfall schüttelt ihn seit einer Stunde’. Także w tych połączeniach możliwa jest forma frazy narzędnikowej z przymikiem *z*, np. *Jest z nim niedobrze/Niedobrze z nim* ‘Es steht nicht gut um ihn’. Podmiot niemianownikowy jest umotywowany semantycznie, dotyczy często stanów psychofizycznych, a wymienione struktury mają częściowo charakter utarty i skostniały (por. Nagórko, 2010: 283–284).

Z perspektywy semantycznej predykatu i jego argumentów analizuje narzędnik również Zuzanna Topolińska, przyjmując za Grochowskim (1975), że „narzędnik [...] jest argumentem ‘środka czynności’, a więc przedmiotu umożliwiającego wykonanie odpowiedniej operacji na argumentie akuzatywnym” i uznając, że określenie ‘środek czynności’ jest „lepsze niż ‘instrument/narzędzie’, ponieważ pokrywa obydwa typy implikacji” (Topolińska, 2010: 24), np. *ktoś czyści zęby szczotką/pastą* ‘jd putzt die Zähne mit der Bürste/Zahnpaste’. W swoich wcześniejszych pracach

Topolińska określała narzędnik „przypadkiem drugiego (tj. usytuowanego niżej od akuzatiwu w hierarchii diatetycznej) podmiotu” jak w *ktoś napętnia wiadro wodą* ‘jd füllt den Eimer mit Wasser’ (Topolińska, 2010: 24). Zwraça przy tym uwagę, że reguły selekcyjne narzucone przez predykat oraz kontekstowo-sytuacyjne wynikające z konkretnego użycia określonych czasowników mogą być „często tak restryktywne, że należałoby raczej mówić o tzw. argumentie wbudowanym w strukturę semantyczną predykatu, a nie o ograniczeniach selekcji” (Topolińska, 2010: 24), np. *kroić chleb (nożem)* ‘das Brot (mit dem Messer) schneiden’, *kroić tkaninę (nożyczkami)* ‘den Stoff (mit der Schere) schneiden’, *solić zupę (solą)* ‘die Suppe salzen (mit Salz)’ *mrugać (oczymą)* ‘(mit den Augen) zwinkern’, *lizać (językiem)* ‘(mit der Zunge) lecken’, *szorować (szczotką)* ‘bürsten’, a nazwanie takiego argumentu byłoby z punktu widzenia treści powtórzeniem. Dlatego „argument instrumentalny, choć semantycznie implikowany, często nie jest realizowany eksplicytnie na powierzchni tekstu” (Topolińska, 2010: 24), za wyjątkiem sytuacji, gdy dany rzeczownik w narzędniku jest dodatkowo dookreślony semantycznie specyficznymi przydawkami, np. *kroić chleb ostrym/tępym nożem* ‘das Brot mit einem scharfen/stumpfen Messer schneiden’, *solić zupę solą morską* ‘die Suppe mit Meeressalz salzen’, *szorować podłogę szczotką ryżową* ‘den Fussboden mit einer Reissbürste bürsten’.

Zdaniem Topolińskiej narzędnik w teorii przypadków Kuryłowicza został słusznie uznany za przypadek semantyczny, a określenie go jako „środka czynności”, czyli czynnika, „który pośredniczy, pomaga w realizacji akcji”, stanowi szerokie podłoże „tak dla derywacji semantycznej, jak i dla gramatycznej” (Topolińska, 2010: 24–25). Szczególnie wyraźnie widać to przy liczebnie dość dużej grupie czasowników zwrotnych jako „predykatów ‘emocjonalnych’” (Topolińska, 2010: 25), przy których argumenty w mianowniku i w bierniku mają zbieżną referencję jak *wrzuszać/przejmować się* ‘sich rühren/aufregen’, *cieszyć się* ‘sich freuen’. Topolińska proponuje dlatego nową definicję narzędnika (instrumentalu) jako przypadku „przedmiotu pomocnego w realizacji akcji” (Topolińska, 2010: 25). W podsumowaniu wskazuje wyraźnie, że „tradycyjne nazwy, łac. ‘instrumentalis’, pol. ‘narzędnik’ jednoznacznie nawiązują do prymarnej funkcji ‘środka czynności’” (Topolińska, 2010: 25).

Argumentacja Topolińskiej może posłużyć za pomost między gramatykami polskimi i niemieckimi. Ponieważ w niemieckim systemie przypadków narzędnik/Instrumental jako przypadek deklinacyjny nie występuje, informacje na temat odpowiednich treści umieszczane są zwykle w powiązaniu z innymi zagadnieniami semantycznymi lub gramatycznymi.

Jedna z najbardziej popularnych gramatyk języka niemieckiego Gerharda Helbiga und Joachima Buschy (⁸1984, ¹⁵2010: 559–563) omawia narzędnik jako przypadek analityczny (Präpositionalkasus) wraz z innymi przypadkami semantycznymi w sensie ról semantycznych jako argumentów odpowiednich predykatów. Narzędnik to „Mittel, das ein dahinter stehendes Agens voraussetzt“ (Helbig/Buscha,

¹⁵2010: 561), czyli środek, który zakłada istnienie ukrytego za nim odpowiedniego agensa (np. 'jdn mit etwas erpressen' *szantażować kogoś czymś*), a którego realizację na płaszczyźnie syntaktycznej mogą przejąć różne przypadki analityczne, w czym wyraźnie widoczna jest analogia do wspomnianej propozycji Topolińskiej.

2. W obszernej, bazującej na modelu walencyjnym niemiecko-polskiej gramatyce kontrastywnej (Engel et al., 1999), w której punktem wyjścia opisu jest zasadniczo język niemiecki, informacje dotyczące fraz w narzędniku są mocno rozproszone zarówno w rozdziałach morfologicznych, jak i syntaktycznych (por. Engel et al., 1999: 707–942). Porównanie tych opisów z opisami w gramatykach polskich pozwala na wskazanie podobieństw w ujęciu tego zagadnienia i ewentualne uzupełnienie go o inną perspektywę badawczą. Funkcje i treści narzędnika są omówione w następujących (pod)rozdziałach:

- a. uzupełnienia (Ergänzungen) jak uzupełnienia nominalne, predykatywne (nominale Prädikativergänzungen) (251–256) und narzędnikowe (Instrumentalergänzungen) (240–242, 906, 929),
- b. okoliczniki w narzędniku (Satzangaben im Instrumental) (334), okoliczniki modyfikujące w narzędniku (modifizierenden Angaben im Instrumental) (335), okoliczniki czasu (Temporalangaben im Instrumental) (337, 343), okoliczniki sposobu (Instrumentalangaben) (349), okoliczniki judykatywne (judikative Angaben) (357–359),
- c. zdania okolicznikowe sposobu (Instrumentalsätzen) (414),
- d. strona bierna (Passivfähigkeit) (554),
- e. oraz derywacja przysłówków (abgeleitete Adverbien) (1096, 1109, 1117, 1120).

2.1. Pierwszą grupę funkcji tworzą uzupełnienia narzędnikowe (Instrumentalergänzungen), występujące tylko w języku polskim jako frazy nominalne w narzędniku lub jako frazy przyimkowe (Präpositionalphrasen) z narzędnikiem (sporadycznie w postaci zdania podrzędnego), których obecność w zdaniu jest z reguły obowiązkowa (por. Engel et al., 1999: 240–242). Tylko przy nielicznych czasownikach uzupełnienie w narzędniku można opuścić, jeśli współtworzy ono w formie abstrakcyjnej znaczenie danego czasownika (por. Engel et al., 1999: 240). Podobnie jak w gramatykach polskich czasowniki z uzupełnieniem w narzędniku zestawione zostały tutaj w grupy częściowo według kryteriów semantycznych, a częściowo według cech morfosyntaktycznych (por. Laskowski, 1972: 60–63).

Najbardziej charakterystyczną grupę funkcyjną uzupełnień w narzędniku stanowią uzupełnienia nominalne, predykatywne (Nominal- bzw. Prädikativergänzung, por. terminologię w Engel et al., 1999: 251). Fraza nominalna w narzędniku to „normalna i absolutnie najczęstsza forma uzupełnienia nominalnego w języku polskim“ [„die normale und absolut häufigste Form der Nominalergänzung im Polnischen“] (Engel et al., 1999: 252) przy czasownikach łącznikowych *być* 'sein',

stać się/zostać ‘werden’, czyli w terminologii polskiej orzecznik (por. Laskowski, 1972: 63; Nagórko, 2010: 289). Do tej grupy należy zaliczyć także wymienione przez Nagórko (2010: 295) czasowniki performatywne jak *naz(y)wać* ‘nennen’, *mianować* ‘ernennen’, *ogłosić*.

Kolejną grupę stanowią uzupełnienia w narzędniku przy czasownikach oznaczających ogólnie ‘sprawowanie władzy’ [„mit der allgemeinen Bedeutung ‘Macht ausüben’”] (Engel et al., 1999: 240) jak *dowodzić* ‘befehligen’, *kierować* ‘leiten, lenken’, *rządzić* ‘regieren’, *zarządzać* ‘verwalten’, *sterować* ‘steuern’, *władać* ‘beherrschen’, *dysponować/rozporządzać* ‘verfügen über’, przy których narzędnik nazywa obiekt działania (por. Laskowski, 1972: 62).

Przy kolejnej, trudnej do określenia zarówno semantycznie jak i syntaktycznie (por. Engel et al., 1999: 241), grupie czasowników uzupełnienie w narzędniku nazywa obiekt wystawiony na działanie czynności wykonywanej przez podmiot lub poddany takiemu działaniu jak *gardzić* ‘verachten’, *kręcić* ‘drehen, wenden’, *potrząsać* ‘schütteln’, *handlować* ‘handeln’ (por. Laskowski, 1972: 62; Nagórko, 2010: 294).

Uzupełnienia w narzędniku wymagają również liczne czasowniki zwrotne jak *chwalić/chępić się* ‘prahlen’, *napawać się* ‘sich weiden an’, *opiekować się* ‘pflegen’, *posługiwać się* ‘sich bedienen (einer Sache)’, *przejmować się* ‘sich zu Herzen nehmen’, *trudnić się* ‘sich beschäftigen (mit)’, *rozkoszować/delektować się* ‘sich an etwas ergötzen’, *szczyić się* ‘sich brüsten’, *cieszyć (się)* ‘sich freuen über’, *zachwycać (się)* ‘sich begeistern für’, *pobrudzić (się)* ‘sich beschmutzen’, z których część może występować także w formie niezwrotnej (por. Engel et al., 1999: 241; też Laskowski, 1972: 62).

Także czasowniki oznaczające ruch wymagają uzupełnienia w narzędniku, które walencyjna gramatyka kontrastywna niemiecko-polska zalicza do uzupełnień sytuacyjnych lub dyrektywnych [„Situativ- oder Direktivergänzungen”] (Engel et al., 1999: 241), ponieważ można je zastąpić przysłówkiem, a nie zaimkiem jak w przypadku tradycyjnych dopełnień: *iść chodnikiem/polem/lasem* ‘auf dem Fußweg/übers Feld/durch den Wald gehen’, *jechać tunelem* ‘durch einen Tunnel fahren’ (por. Laskowski, 1972: 62).

2.2. Najczęściej jednak narzędnik służy do nazywania środka lub narzędzia, za pomocą którego realizowana jest czynność wyrażona czasownikiem [„Meist bezeichnet der Instrumental Mittel oder Werkzeug, mit dessen Hilfe das vom Verb bezeichnete Geschehen realisiert werden kann”] (Engel et al., 1999: 242): *kroić nożem* ‘mit dem Messer schneiden’, *grozić palcem* ‘mit dem Finger drohen’. To stwierdzenie pokrywa się ze zdaniem autorów wszystkich wymienionych dotychczas gramatyk polskich (por. Laskowski, 1972: 61; Nagórko, 2010: 167; Topolińska, 2010: 24–25) i pozwala na wyróżnienie (nieobligatoryjnych) okoliczników sposobu (Instrumentalangaben) jako drugiej dużej grupy funkcji polskich fraz w narzędniku,

które nazywają środek do osiągnięcia celu, 'instrument', za pomocą którego wykonywana jest czynność [„Sie nennen das Mittel zur Erreichung eines Zieles, das 'Instrument', mit dem eine Tätigkeit ausgeübt wird.“] (Engel et al., 1999: 349). Tę funkcję narzędnikowych fraz nominalnych w języku polskim można określić jako prototypową, podobnie jak w odniesieniu do ich odpowiedników w języku niemieckim, czyli fraz przyimkowych z *mit*, *von*, *durch* np.: *pisać ołówkiem* 'mit dem Bleistift schreiben', *otworzyć kluczem* 'mit dem Schlüssel öffnen', *zniszczyć/zniszczony ogniem* 'mit/von/durch Feuer zerstören/zerstört'.

Granica między uzupełnieniem a przyłączeniem/okolicznikiem nieobligatoryjnym w narzędniku (Instrumentalergänzung i Instrumentalangabe) jest w niektórych wypadkach tak subtelna, że przyporządkowanie poszczególnych fraz w narzędniku do jednej z tych funkcji syntaktycznych pozostaje kwestią otwartą i wymaga dalszych rozważań (por. Engel et al., 1999: 350). Tego typu wątpliwości klasyfikacyjne uwidoczniają z jednej strony zestawienia wybranych czasowników jako ilustracji, a z drugiej różnorakie próby określenia tychże czasowników z punktu widzenia ich (wspólnej) semantyki. Typowym przykładem takich specyficznych, nie do końca przejrzystych struktur są konstrukcje nieosobowe i zwrotne, w których fraza w narzędniku (dopuszczająca ewentualne rozwinięcie i dookreślenie semantyczne) wyraża przyczynę bądź sprawcę zdarzenia, np. *pachniało (dobrym) ciastem i (świeżą) kawą* 'es roch nach (gutem) Kuchen und (frischem) Kaffee', *niebo rozbłyło (pierwszymi) gwiazdami* 'der Himmel erhellte sich mit (ersten) Sternen', *powiało chłodem* 'es zog kühl herein' (por. Laskowski, 1972: 62).

W grupie fraz w narzędniku jako okoliczników (nieobligatoryjnych) można pod kątem ich semantyki wyróżnić następujące rodzaje: okoliczniki czasu, miejsca, modalne i modyfikujące, co w znacznym stopniu pokrywa się z podziałem zaproponowanym przez Laskowskiego (1972: 62). Ich wspólną cechą jest właśnie postać morfologiczna, czyli fraza w narzędniku o formie mniej lub bardziej utartej obok tych tworzonych w sposób regularny, luźny. Z którą z tych postaci mamy do czynienia, decyduje w konkretnym zdaniu semantyka i sytuacja czasowo-przestrzenna.

Okoliczniki czasu określające pory dnia i roku przyjmują postać fraz w narzędniku liczby pojedynczej lub mnogiej odpowiednich rzeczowników nazywających te pory jak: *nocą* 'nachts', *nocami* 'nachts, in Nächten', *wieczorem* 'abends', *wieczorami* 'abends, an den Abenden', *rankiem* 'früh', *przedpołudniami* 'vormittags, an den Vormittagen', *popołudniami* 'nachmittags, an den Nachmittagen', *zimą* 'im Winter, winters', *latem* 'im Sommer', przy czym formy w liczbie mnogiej są dopuszczalne rzadziej lub nie w każdej sytuacji, a ponadto mogą być nośnikiem dodatkowego znaczenia iteratywności. Dookreślenie, najczęściej za pomocą przymiotników intensyfikujących, jest możliwe tylko przy frazach tworzonych w sposób regularny: *wczesnym/późnym latem* 'im Früh/Spätsommer', *całymi popołudniami* 'die ganzen Nachmittage'. Brak możliwości takiego dookreślenia oznacza, że dane formy nie funkcjonują już w języku jako rzeczownikowe i niezależnie od ich postaci

wyjściowej należy je uznać za (derywowane od rzeczownika) przysłówki czasu, tworzące zwykle grupy pokrewne: *chwilami* ‘manchmal’, *czasami* ‘manchmal’, *tygodniami* ‘wochenlang’, *miesiącami* ‘monatlang’, *latami* ‘jahrelang’, *dniami i nocami* ‘tage- und nächtelang’, ale tylko w połączeniu z przymiotnikiem *całymi dniami* ‘tagelang’. Przejście takich rzeczowników w narzędniku do grupy przysłówek jest płynne, co uwidoczni się również w ich niemieckich odpowiednikach – są nimi przysłówki derywowane seryjnie od rzeczowników o odpowiednim znaczeniu czasowym za pomocą formantów przyrostkowych *-mal* czy *-lang* (por. Engel et al., 1999: 1111).

Jako okoliczniki miejsca przy czasownikach oznaczających ruch występują formy w narzędniku utworzone od rzeczowników nazywających miejsce lub kierunek: *iść lasem, polem/polami, brzegiem rzeki, poboczem, dołem, górą* ‘durch den Wald/über das Feld/die Felder, das Flussufer entlang, den Straßenrand entlang, oben, unten gehen’ (por. Situativ- und Direktivergänzungen: Engel et al., 1999: 241). Również te formy dopuszczają rozwinięcie tylko w stopniu ograniczonym, zaś w przypadku skostnień zadwerbializowanych nie jest to możliwe.

Największe zróżnicowanie formalne wykazują rzeczowniki w narzędniku w funkcji nieobligatoryjnych okoliczników sposobu (Modalangaben), które najlepiej ilustrują przejście od luźnych form gramatycznych przez częściowo ograniczone do skostniałych i zadwerbializowanych, zleksykalizowanych bądź sfrazeologizowanych. Wynika to z różnorodności semantycznej relacji modalnych, określających bliżej czynności lub działania jak np. specyfikacja, objaśnienie, podanie bliższych lub dodatkowych danych dotyczących sposobu lub okoliczności przebiegu zdarzenia czy czynności. O ile okoliczniki czasu mają raczej postać rzeczownika w narzędniku liczby pojedynczej, to w funkcji okoliczników modyfikujących (Modifikativa, por. Engel, 1999: 1117) występują formy liczby mnogiej jak *garściami* ‘handvollweise’, *masami* ‘massenhaft’, *grupami* ‘gruppenweise’, *miejscami* ‘stellenweise’, *rzędkami* ‘reihenweise’, *skrzynkami* ‘kistenweise’, *workami* ‘sackweise’. Formy te mają charakter formacji seryjnych, podobnie jak ich niemieckie odpowiedniki tworzone za pomocą formantu przyrostkowego *-weise*, i w codziennym użyciu nie są już w zasadzie kojarzone z narzędnikiem.

Relacje semantyczne determinują łączliwość czasowników z określonymi okolicznikami sposobu. Oznacza to, że również w odniesieniu do tworzonych w sposób luźny fraz rzeczownikowych w narzędniku liczby pojedynczej lub mnogiej liczba czasowników dopuszczających połączenia z określonymi frazami jest ograniczona ich wzajemną kompatybilnością semantyczną: *siadać/stawiać/kłaść (się) bokiem* ‘(sich) auf die Seite setzen/stellen/legen’, *iść (szybkim/żwawym, wolnym, zamasy- stym) krokiem* ‘(mit schnellen, langsamen, großen) Schritten gehen’, *ustawić się rzędkiem/kołem/parami* ‘sich in einer Reihe/im Kreis/in Paaren (paarweise) (auf)stellen’, *objąć wzrokiem* ‘mit dem Blick erfassen’, *odpowiedzieć uśmiechem/żartem/półżartem* ‘mit einem Lächeln/Scherz/halb im Scherz antworten’, *podpisać*

zamaszystym pismem/jednym ruchem ręki/pociągnięciem pióra ‘schwungvoll/mit einer Handbewegung/einem Federzug unterschreiben’.

Już te nieliczne przykłady uwidoczniają wspomniane ograniczenia i wskazują na tendencję do kostnienia, a następnie do frazeologizacji pewnych sformułowań, co niejednokrotnie znajduje dodatkowo potwierdzenie w odpowiednikach niemieckich: *ptaki lecą/ciągną kluczem* ‘die Vögel ziehen/fliegen im (V-)Zug’, *zupa gotuje się kluczem* ‘die Suppe kocht aufwallend’. Leksykalizację i adverbializację form rzeczownikowych w narzędniku potwierdza analiza zasobów przysłówkowych języka polskiego, ponieważ o funkcji poszczególnych formacji słowotwórczych decyduje w większym stopniu ich użycie niż miejsce w systemie bądź pochodzenie.

3. W gramatyce akademickiej języka polskiego znajdujemy stwierdzenie, że 99% przysłówków to „wyrazy motywowane przez przymiotniki”, a część z nich „ma derywację podwójną: przymiotnikową i rzeczownikową” (GWJP, ²1998: 524), czyli są to przysłówki derywowane od przymiotników odrzeczownikowych. Mniej niż 1% wszystkich przysłówków motywowanych jest „wyłącznie przez rzeczowniki”, przy czym nie są to derywaty w sensie dosłownym, ale „adverbializowane (zleksykalizowane) konstrukcje składniowe (połączenia przyimkowe) pozostające w relacji semantycznej względem wyjściowych rzeczowników” (GWJP, ²1998: 524), co częściowo uwidoczniają już przykłady przytoczone uprzednio. „Przejście od luźnych konstrukcji składniowych do frazeologicznych (adverbializowanych) tworzy continuum. Stąd przeprowadzenie granicy między przysłówkiem jako jednostką słownikową i żywą konstrukcją składniową (połączeniem przyimka z formą fleksyjną rzeczownika jest kwestią ostatecznie konwencjonalną” (GWJP, ²1998: 525).

Także gramatyka kontrastywna niemiecko-polska porusza szerzej zjawisko leksykalizacji derywatów przysłówkowych: „Mit dem Suffix *-em* abgeleitete Adverbien wie *biegiem* ‘schnell’, *pędem* ‘schnell’ und alltagssprachliches *migiem* ‘schnell’ sind erstarrte Instrumentalformen deverbalen Nomina (z.B. *biec – bieg – biegiem*) oder von Nomina, die teils in dieser Form nicht mehr vorhanden sind, teilweise heute eine andere Bedeutung haben als die dem Adverb zugrunde liegende, vgl.: *okrakiem* ‘rittlings’, *fuksem* ‘zufällig’, *milczkiem* ‘stillschweigend’” (Engel et al., 1999: 1096) [Przysłówki utworzone za pomocą przyrostka *-em* jak... to skostniałe formy narzędnikowe rzeczowników odczasownikowych... lub takich rzeczowników, które w tej formie częściowo już nie występują, a częściowo mają obecnie inne znaczenie niż to stanowiące podłoże przysłówka.]. Formant *-em* jako końcówka tworzy więc regularne formy rzeczownika w narzędniku liczby pojedynczej, a jako przyrostek sygnalizuje, że dane formy narzędnikowe przeszły do grupy zleksykalizowanych przysłówków derywowanych od rzeczowników odczasownikowych: *biec – bieg – biegiem*, *okracyć – okrak* (tylko w przysłówkowej frazie z przyimkiem *na okrak*) – *okrakiem*.

Wśród form narzędnikowych w funkcji przysłówków można wydzielić kilka grup. Grupa pierwsza to tworzone w sposób regularny formy liczby pojedynczej lub

mnożej rzeczowników w narzędniku, służące do wyrażenia różnych relacji semantycznych i podlegające restrykcjom uwarunkowanym kontekstowo – zostały one omówione w 2.1.

Kolejną grupę stanowią zleksykalizowane derywaty przysłówkowe utworzone od rzeczowników odczasownikowych. Można tu wyróżnić kilka podgrup w zależności od ich historii derywacyjnej:

- a. Przysłówki od rzeczowników, które funkcjonują nadal w niezmienionym znaczeniu, natomiast ewentualnej modyfikacji uległo znaczenie derywatu przysłówkowego jak *zrobić coś biegiem/pędem, siłą* ‘etw. laufend/sehr schnell, mit Gewalt machen’, *biec/jechać/pisać zygzakiem* ‘zickzack laufen/fahren, im Zickzack schreiben’, *cudem* ‘wie durch ein Wunder’. W niektórych wypadkach w funkcji okolicznika możliwa jest jako wariant także fraza przyimkowa: *w pędzie/w biegu* ‘laufend, im Lauf’, *na siłę* ‘mit Gewalt’;
- b. Przysłówki od rzeczowników, które funkcjonują w znaczeniu zmienionym jak *pisać maczkiem* ‘sehr klein schreiben’ (rzadko *maczek* – ‘Kleinschrift’), *iść piechotą* ‘zu Fuss gehen’ (*piechota* – ‘Fußtruppen’), *milczkiem* ‘schweigend’ (*milczek* – ‘eine schweisgsame Person’), *truchtem* ‘im Kleinschritt’ (*trucht* (u konia) – ‘Trab’), *migiem* ‘schnellstens, im Nu’ (*mig* – znak w języku migowym ‘Zeichen der Gebärdensprache’). Takie rzeczowniki są zwykle opatrzone w słownikach uwagą „*tylko w połączeniu* / ‘nur in (Verbindung)’”;
- c. Najmniejszą grupę tworzą przysłówki, „które genetycznie są skostniałymi formami fleksyjnymi rzeczowników“ (GWJP, ²1998: 525), które same „nie istnieją już jako leksem” [„als Lexem nicht mehr existieren”] (Engel et al., 1999: 1117) jak *raptem* ‘1. nagle = ‘plötzlich’ 2. zaledwie = ‘nur, alles in allem’, *mimochodem* ‘nebenbei’. Niektóre z takich skostniałych czy s frazeologizowanych form narzędnikowych można zaliczyć do tworzonych seryjnie przysłówków modyfikujących: *chytkiem* ‘unbemerkt, verstoehlen, heimlich’, *cichcem/cichaczem* ‘unbemerkt, leise/heimlich, still und leise’, *ciurkiem* ‘in einem fort, ständig’, *okrakiem* ‘rittlings’, *półgębkiem* ‘halblaut’, *półgłosem* ‘unwillig antwortend’, *półszepem* ‘halbleise’, *półżartem* ‘halbernst, halb im Scherz’, *ukradkiem* ‘heimlich(erweise)’. Formy te należą do tzw. komponentów unikalnych danego języka (por. Fleischer, ²1997: 37).

Frazy w narzędniku mogą ulegać leksykalizacji zarówno jako pojedyncze leksemy, jak i jako komponenty większych struktur syntaktycznych, z którymi tworzą całość o różnym stopniu frazeologizacji. Do takich bardziej rozbudowanych struktur zaliczyć można konstrukcje/analizmy werbo-nominalne (Funktionsverbgefüge), kolokacje (Kollokationen) oraz różne formy frazeologizmów, przy czym granica między poszczególnymi grupami wyrazowymi jako konstrukcjami całościowymi jest płynna i nadal pozostaje sprawą dyskusyjną (por. m.in. Fleischer, ²1997: 250–254; Jędrzejko, 2002: 81–84). W szczególności w odniesieniu do konstrukcji

werbo-nominalnych i kolokacji dyskusja bazuje w znacznym stopniu na doborze kryteriów (por. Helbig 2006).

Do konstrukcji werbo-nominalnych należą liczne połączenia czasowników łącznikowych *być, stać się* 'sein, werden' lub czasowników funkcyjnych z rzeczownikiem odczasownikowym w narzędniku, które częściowo zachowują walencję czasownika wyjściowego, a niektóre z nich można zastąpić odpowiednim czasownikiem pełnoznacznym:

- *być dowodem* 'ein Beweis sein', *być szokiem* 'ein Schock sein', być niemiłym zgrzytem 'ein unangenehmer Missklang sein' *być/okazać się wyzwaniem* 'eine Herausforderung sein/werden' *objąć postanowieniem/zarządzeniem* 'mit einem Beschluss/einer Verordnung erfassen', *ukarać upomnieniem* 'mit einer Verwarnung bestrafen', *służyć wsparciem/pomocą/(dobrą) radą* 'Unterstützung/Hilfe gewähren, mit (gutem) Rat/mit Ratschlägen unterstützen'; *służyć ramieniem* 'den Arm reichen', *szybkim/długim/zwawym/rażnym krokiem iść/kroczyć* 'schnellen Schrittes, mit langen Schritten gehen/schreiten', *iść truchtem* 'im Trab gehen'.

Kolokacje to charakterystyczne dla danego języka utarte, często motywowane kulturowo, połączenia określonych leksemów, zwykle o znaczeniu niezmienionym lub tylko częściowo zmienionym i o ograniczonej, szczególnej łączliwości (por. Fleischer, ²1997: 251–253, Jędrzejko, 2002: 81). Rzeczowniki w narzędniku współtworzą zwykle kolokacje werbalne, w których określają bliżej sposób realizacji czynności czy przebieg zdarzenia. Niektóre rzeczowniki w narzędniku wykazują łączliwość z kilkoma semantycznie pokrewnymi czasownikami tworząc pola kolokacyjne, podczas gdy łączliwość innych ograniczona jest tylko do jednego czasownika (por. Gładysz, 2003: 68–71):

- *przymierać głodem* 'am Verhungern sein', *iść/cofać się rakiem* 'im Krebsgang sich bewegen/zurückziehen', *paść trupem* 'tot umfallen', *duszką wypić* 'auf einmal/schnell/ohne abzusetzen/in einem Zug (austrinken)', *jednym haustem (wypić)* 'mit einem Schluck, auf einmal austrinken', *jednym susem (prze)skoczyć/dopaść kogoś* 'mit einem Satz/Sprung/(langen) Schritt (über)springen, jdn. fassen', *jednym pociągnięciem pióra podpisać, skreślić* 'mit einem Feder-/Schriftzug unterschreiben, durchstreichen', *okrakiem siedzieć* 'rittlings sitzen', *suchą stopą przejść/dostać się* 'trockenen Fusses gelangen',
- *robić bokami* '1. etw. mit letzter Kraft machen, vor Anstrengung nicht mehr können, 2. schwer atmen (von Tieren), *robić coś ostatkiem sił/siłą rozpędu* 'etw. mit letzter Kraft, im Schwung machen', *robić coś jedną ręką* 'mit Leichtigkeit/mit links etw. machen', (z)*robić coś lekką ręką etw. machen* 'leichtfertig etw. machen'.

Liczne kolokacje tego typu tworzą czasowniki postrzegania (*verba sentiendi*) i mówienia (*verba dicendi*):

- *gołym okiem widzieć* ‘mit bloßem Auge sehen’, *kątem oka widzieć/patrzeć* ‘aus dem Augenkinkel sehen/schauen’, *przypadkiem skinieniem głowy* ‘mit Kopfnicken zusagen’ *jednym uchem słuchać* ‘beiläufig zuhören’, *półuchem słuchać* ‘mit einem halben Ohr zuhören’, *jednym tchem powiedzieć* ‘mit einem Atemzug sagen’, *półgębkiem mówić, odpowiadać* ‘undeutlich sprechen, einsilbig antworten’, *półgłosem mówić* ‘gedämpft, halblaut sprechen’, *półsłówkami mówić, odpowiadać* ‘wortkarg/einsilbig sein’, *półżartem, (pół serio) mówić, o(d)powiadać* ‘halb lachend halb ernst erzählen/antworten’, *powiedzieć coś podniesionym/ściszonym głosem, głosem nieznoszącym sprzeciwu* ‘etw. mit erhobener/gedämpfter/keinen Widerspruch zulassender Stimme sagen’

Przechodzenie konstrukcji werbo-nominalnych i kolokacji z rzeczownikiem w narzędniku we frazeologizmy stanowi – jak wspomniano – proces ciągły (por. GWJP, ²1998: 525), a przypisanie danej konstrukcji do jednej z grup zależy od doboru kryteriów, co w sposób szczególnie widoczny jest przy związkach częściowo idiomatycznych:

- *rzucić okiem na coś/kogoś* ‘einen Blick/ein Auge auf etw./jdn. werfen’, *obrzucić kogoś (złym, nieprzychylnym) spojrzeniem* ‘jdn. (mit abgeneigtem, missbilligendem Blicken) mustern’, *pełną parą pracować/ruszyć* ‘mit Volldampf/voller Kraft arbeiten/voran’, *leżeć plackiem (na plaży)* ‘ausgestreckt (am Strand) liegen, sich aalen’, *być młody duchem (w duchu)* ‘jung im Herzen/Geiste sein’.

Frazeologizację takich wyrażen potwierdza także struktura i leksyka ich niemieckich odpowiedników:

- *wstać lewą nogą* ‘mit dem falschen Bein aufstehen’, *nie splamić się pracą* ‘sich nicht gerade mit Arbeit bekleckern’, *bokiem komuś coś wychodzi* ‘es satt haben’, *być podszitym tchórzem* ‘ein Hasenherz sein’, *plaszcz podszyty wiatrem* ‘ein mit Wind unterlegter Mantel/ein dünner Mantel’, (nach wörtlicher Vorlage: *plaszcz podszyty futrem* ‘ein mit Futter unterlegter Mantel’), *bluzgać jadem* ‘Gift und Galle speien’, *przebojem iść przez życie* ‘draufgängerisch sein’, *wziąć kogoś sposobem* ‘jdn überlisten, hintergehen’, *jak świat światem* ‘seit eh und je (z neg.: nie und nimmer)’.

Formy (rzeczowników w narzędniku) już zadverbializowane stanowią w licznych frazeologizmach komponenty unikalne, które poza danym frazeologizmem i jego wariantami w języku nie występują [„Wörter, deren Formativ außerhalb des Phraseologismus nicht (mehr) vorkommt”] (Fleischer, ²1997: 37):

- *żywcem¹ spalić, zakopać* ‘bei lebendigem Leibe, lebend nehmen, verbrennen, vergraben’, *żywcem² odpisać, ściągnąć* ‘wörtlich, Wort für Wort, buchstäblich abschreiben’, *uderzyć/dostać/odbić się rykoszetem* ‘wie ein Bumerang abprallen, wie mit einem Bumerang bekommen’, *coś (nie) jest ujmą dla kogoś* ‘etw. ist für jdn. (k)ein Makel, etw. tut der Sache keinen Abbruch’, *puścić kogoś kantem* ‘jdm. den Laufpass geben’, *udało się psim śwędem/fuksem* ‘etw.

gelang durch Zufall/Glückstreffer’, *uderzać obuchem* ‘mit voller Kraft zuschlagen’, *jak uderzony obuchem* ‘wie vor den Kopf gestoßen’, *stawać okoniem* ‘sich widersetzen, Widerstand leisten’, *płatem ująć* (= *ująć na sucho*) ‘glimpflich davonkommen’, *pokotem (leżeć, spać)* ‘in einer Reihe nebeneinander (liegen, schlafen)’.

Odrębną grupę skostnień z frazą rzeczownikową w narzędniku stanowią wyrażające nastawienie nadawcy formuły komentujące (Kommentarformeln), jako część tzw. frazeologizmów pragmatycznych (pragmatische Phraseologismen/kommunikative Formeln) (por. Fleischer, ²1997: 125–130). Z uwagi na swoją wyrazistą funkcję komunikacyjną zaliczane są w gramatyce kontrastywnej niemiecko-polskiej do okoliczników judykacyjnych, dodanych do wypowiedzi w sposób luźny (por. judikative Angaben: Engel, 1999: 357–359):

- *swoim zwyczajem* ‘nach seiner Art’, *(jednym) słowem, ani słowem* (mit Neg.) ‘mit (k)einem Wort’, *moim zdaniem* ‘meiner Meinung nach, meines Erachtens’, *(jakimś) dziwnym trafem* ‘durch einen (eigenartigen, komischen) Zufall’, *nieszczęśliwym zbiegiem okoliczności* ‘durch einen unglücklichen Zufall’, *szczęściem* ‘zum Glück, glücklicherweise’, *tym sposobem* ‘auf diese Weise’.

4. Celem zaprezentowanego zestawienia było ukazanie różnorodności semantycznej i syntaktycznej polskich form rzeczownikowych w narzędniku jako przypadku deklinacyjnym, przy czym uwzględnienie połączeń z przyimkiem pozwoliłoby na uwzględnienie dalszych możliwości strukturalnych i funkcyjnych takich fraz. Niezależnie od modelu opisu języka stanowiącego postawę teoretyczną i terminologiczną danej gramatyki analiza poszczególnych gramatyk pozwala na ustalenie pewnych regularności formalnych, semantycznych i funkcyjnych.

Rzeczowniki w narzędniku występują w języku polskim zarówno jako formy niezależne, jak i jako elementy o ograniczonej łączliwości związane trwale z inną formą. W zdaniu mogą pełnić funkcje dopełnień, orzeczników oraz okoliczników o różnym znaczeniu. Wzbogacają także w sposób istotny zasoby leksykalne języka polskiego, ponieważ stanowią częściowo skostniałe, a częściowo wręcz unikalne komponenty konstrukcji werbo-nominalnych, kolokacji i frazeologizmów z pragmatycznymi włącznie, co umożliwia zachowanie w języku form dawniejszych. Przechodzenie od użycia luźnego do związanego pozwala na ukazanie, że wspomniana przez Kazimierza Polańskiego „tendencja do leksykalizacji składniowej” (EWJP, 1978: 272) jest procesem ciągłym, w którym ważną rolę odgrywa konwencja językowa (por. GWJP, ²1998: 525). Użytkownik języka zwykle nie jest i nie musi być tego świadom. Uwidocznia się to jednak w trakcie badań kontrastywnych oraz w kontaktach z innym językiem. Wyjątkowo wyraźne staje się to w porównaniu z językiem niemieckim, w którym narzędnik jako przypadek deklinacyjny nie występuje i te same treści są oddawane za pomocą innych struktur. Uzależnione jest to przede wszystkim od tego, czy mamy do czynienia z frazą w narzędniku w użyciu luźnym czy związanym, co pozwala na ustalenie pewnych regularności. Rzeczowni-

kom w narzędniku języka polskiego w użyciu luźnym odpowiadają w języku niemieckim najczęściej frazy przyimkowe z *mit* i *von* z celownikiem *kroiß nożem* ‘mit dem Messer schneiden’, jedynie sporadycznie przy czasownikach zwrotnych frazy w dopełniaczu *posłużyć się nożem* ‘sich eines Messers bedienen’.

Frazom rzeczownikowym w narzędniku jako orzecznikom przy czasownikach łącznikowych odpowiadają frazy w mianowniku, a przy czasownikach funkcyjnie podobnych frazy w bierniku lub frazy przyimkowe.

Derywowanym od rzeczowników formom przysłówkowym odpowiadają w języku niemieckim tworzone również seryjnie przysłówki, często z formantami przyrostkowymi *-mal*, *-lang*, *-weise*.

Niezależnie od formy polskie „frazy instrumentalne” i ich odpowiedniki w języku niemieckim wyrażają takie same lub podobne relacje i treści semantyczne.

W przypadku połączeń utartych jak kolokacje, konstrukcje werbo-nominalne i frazeologiczne ich odpowiedniki niemieckie uzależnione są z jednej strony od stopnia frazeologizacji, z drugiej od kontekstu i wymagają szerszej analizy uwzględniającej uwarunkowania kontekstowe i sytuacyjne.

Bibliografia

- Zochrański, J. 1994. *Gramatyka funkcjonalna języka niemieckiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Engel, U. et al. 1999. *Deutsch-polnische kontrastive Grammatik*. Heidelberg: Julius Gross Verlag.
- Fleischer, W. ²1997. *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Niemeyer Verlag.
- Gładysz, M. 2003. *Lexikalische Kollokationen in deutsch-polnischer Konfrontation*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Grzegorzczkowa, R., Laskowski, R. i H. Wróbel (red.). 1984/²1998. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (= GWJP).
- Grochowski, M. 1975. *Środek czynności w strukturze zdania*. Wrocław: Ossolineum.
- Helbig, G. 2006. „Funktionsverbgefüge – Kollokationen – Phraseologismen. Anmerkungen zu ihrer Abgrenzung – im Lichte der gegenwärtigen Forschung”. W zbiorze: Breuer, U. i I. Hyvärinen (red.). *Wörter-Verbindungen. Festschrift für Jarmo Korhonen zum 60. Geburtstag*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag. 165–174.
- Helbig, G. i J. Buscha. ⁸1984/¹⁵2010. *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Leipzig: Enzyklopädie Verlag, ⁸1984 / Berlin: Langenscheidt Verlag, ¹⁵2010.
- Hoberg, R. i U. Hoberg. 1997. *Der kleine Duden. Mała gramatyka języka niemieckiego*. (opracowanie polskie Roman i Grażyna Lewiczy). Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN.
- Jędrzejko, E. 2002. *Problemy predykcji peryfrastycznej. Konstrukcje, znaki, pojęcia*. Katowice: Wydawnictwo Gmone.
- Kuryłowicz, J. 1949. „Le problème du classement des cas”. *Biuletyn PTJ* 9. 20–43. [Także w: Kuryłowicz, J. 1960. *Esquisses linguistiques*. Wrocław: Ossolineum].
- Laskowski, R. 1972. *Polnische Grammatik*. Warszawa: Wiedza Powszechna / Leipzig: Verlag Enzyklopädie.
- Nagórko, A. 2010. *Podręczna gramatyka języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Topolińska, Z. 2010. *W sprawie przypadku. Gawęda językoznawcza*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Urbańczyk, S. (red.). 1978. *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*. Wrocław u.a.: Wydawnictwo Ossolineum (= EWJP, hasła w opracowaniu Kazimierza Polańskiego).